

ШЕВЧЕНКІВ СВІТ

УДК 821.161.2 Шевченко

Андрій КУЗЬМЕНКО

ІСТОРИЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

В статті висвітлюються особливості становлення історичних і суспільно-політичних поглядів Т. Шевченка та розкривається місце творчої спадщини мислителя у формуванні національної самосвідомості українського народу. Зокрема, зазначається, що поезія Тараса Шевченка посіла особливе місце у формуванні нових сфер національного, соціального й політичного мислення української інтелігенції. Простежено, що особливому розумінню історії Т. Шевченко завдячував впливу на нього освічених членів лівобережного дворянства. Визначено, що саме вони сприяли знайомству митця з історичною літературою та передовою вітчизняною і зарубіжною суспільно-політичною думкою. Відстоюється думка про те, що Т. Шевченко, ставши членом Кирило-Мефодіївського товариства, зробив на всіх його учасників сильний ідейний вплив та відобразив ідеї організації у своїх творах.

Простежено власні оригінальні погляди Т. Шевченка на минуле, сучасне та майбутнє України, які він розкрив у таких творах як «Тарасова ніч» (1838), «Іван Підкова» (1839), «Гамалія» (1842), «Чигирине, Чигирине ...» (1844), «Слітий» (1845), «Іржавець» (1847), «Холодний Яр» (1845). Наголошується, що вершиною творів Т. Шевченка як теоретика національно-визвольної боротьби можна вважати його поему-містерію «Великий льох» (1845).

В статті доводиться думка про те, що саме Т. Шевченко в період зневіри та апатії українського народу врятував і повернув йому історію і мову. Своєю творчістю Т. Шевченко завершив процес становлення української народної мови, розвинувши її до рівня національної літературної. Він був першим з тих, хто сформулював українську національну ідею і через свої поетичні твори зробив її надбанням українського народу. Цим він сприяв об'єднанню нації в боротьбі за своє звільнення. Цю ідею він суттєво доповнив ідеєю радикальної демократизації політичних і соціальних відносин у вільному українському суспільстві.

Ключові слова: Тарас Шевченко, українська національна свідомість, українська національна ідея, українська літературна мова, історична література, історична свідомість, суспільно-політичні погляди.

Постановка проблеми. Незмінним прикладом самовідданого служіння українській національній ідеї є один з її творців Тарас Шевченко (1814-1861) – геніальний поет, прозаїк, драматург, художник, мислитель, громадсько-політичний діяч та один з головних будівничих української літературної мови [30, с. 294; 24, с. 101; 20, с. 44]. Особливе місце у формуванні нових сфер національного, соціального й політичного мислення української інтелігенції займала його поезія, яка фактично стала проголошенням літературної та інтелектуальної незалежності українців.

Хвилю відгуків і рецензій у столичній періодиці викликав вихід у світ в 1840 р. шевченкового «Кобзаря» (за сприяння П. Мартоса та Є. Гребінки), що знаменувало собою початок нового етапу в розвитку української літератури. «Кобзар» став прапором національної свідомості української нації [31, с. 37; 11, с. 33; 7, с. 151]. Він містив такі твори як «Думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка», «До Основ'яненка» та інші, в яких найвиразніше відбито національно-визвольні прагнення та героїку минулого українського народу.

Огляд літератури. Студіюванням історичних та суспільно-політичних поглядів Т. Шевченка в різні періоди історії займалися такі дослідники, як: М. Марченко [15], І. Гуржій [4], О. Прицак [25-27], А. Катренко [9], Ю. Охримович [18, 19] та ряд інших [3; 8; 20-22; 24; 29]. Оскільки зазначені історики висвітлювали лише окремі, часто різнопланові аспекти поглядів мислителя, у їхніх студіях не приділялось достатньо уваги аналізу впливу

Т. Шевченка на становлення української національної ідеї. В зв'язку із цим спробу розв'язати окреслену проблему здійснено у даній статті.

Виклад основного матеріалу. Суспільно-політичні погляди Т. Шевченка почали формуватися фактично вже з дитинства. Відбувалося це під впливом свідчень ще живих учасників і очевидців гайдамацького руху, потомків українського козацтва, передової вітчизняної та зарубіжної суспільно-політичної думки та історичної літератури [15, с. 23, 26, 63; 4, с. 9, 12; 25, с. 4, 10]. Ряд таких авторитетних дослідників як І. Лисяк-Рудницький, О. Оглоблин, З. Когут справедливо зазначали, що наявності відповідного інтелектуального підґрунтя і особливого розуміння історії Т. Шевченка завдячував впливу на нього освічених членів лівобережного дворянства [12, с. 58; 16; 10, с. 45]. Великою мірою це вдавалося шляхом опрацювання Т. Шевченком їхніх творів та особистим контактам Кобзаря з ними.

В становленні Т. Шевченка на теренах Петербурга важливе місце належало Є. Гребінці (1812-1848) – українському та російському письменнику-романтику, видавцеві, представникові «натуральної школи», який ввів поета до кола впливових земляків у мистецькому та науковому світі [26, с. 14-16; 15, с. 64; 7, с. 87; 10, с. 198, 199]. Слід звернути увагу, що Є. Гребінка почав друкуватися українською мовою ще в 1831 р., а, прибувши до Петербурга в 1834 р., згуртував біля себе проукраїнськи налаштованих інтелектуалів та, маючи досвід записування українського фольклору, зібрав чудову бібліотеку україністики. Завдяки цій бібліотеці Т. Шевченко ознайомився із збірками українських пісень М. Цертелева, М. Максимовича, «Енеїдою» І. Котляревського, творами харківських романтиків (Г. Квітка-Основ'яненко) «Історією Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського тощо [15, с. 39; 17]. У свою чергу, знайомство Т. Шевченка в 1839 р. з «Історією Русів», на думку О. Прицака, остаточно окреслило його історичну свідомість [25, с. 12; 27, с. 64]. Кобзар зрозумів основну суть та ідеологію цього твору й чудово її розвинув, перш за все в збірнику «Три літа» (1843-1845), у який увійшло 23 твори на загальноукраїнські суспільно-політичні теми («Розрита могила», «Заповіт» тощо). Втім, жертвуючи своєю кар'єрою художника, Т. Шевченко фактично використав Петербург як арену для виходу України як діючого чинника на ній.

Ідеал політичної самостійності України чітко сформувався в Т. Шевченка ще до знайомства з М. Костомаровим і до вступу в Кирило-Мефодіївське товариство [15, с. 19-20, 42; 18, с. 20]. І, безперечно, ставши членом товариства, він зробив на всіх його учасників, у тому числі й на засновників організації, сильний ідейний вплив та відобразив її ідеї у своїх творах [23, с. 31; 21, с. 93; 2, с. 10], завдяки чому в програмних документах товариства були чіткіше сформульовані національно-політичні вимоги. Поет не тільки вірив у можливість побудови української держави, але й у те, що вона ґрунтуватиметься на законі та правді. У цьому контексті він виступав одним із перших в Україні правозахисників.

Серед великої літературної спадщини Т. Шевченка важливе місце належить творам, в яких він відобразив власні оригінальні погляди на минуле, сучасне і майбутнє України. Так, в історичних поемах «Тарасова ніч» (1838), «Іван Підкова» (1839), «Гамалія» (1842) Т. Шевченко показав роль народу в особі козацтва. Отамани, старшини у нього, як і в його сучасника М. Гоголя, це полководці – виконавці волі рядового козацтва. У творі історичного характеру «Чигирине, Чигирине ...» (1844) він сумує за відсутністю організованого українського визвольного руху. Суть гостро негативного ставлення народних мас до колоніальної політики царського самодержавства Т. Шевченко виявив у поемах «Сліпий» (Невольник) (1845) та «Іржавець» (1847). У «Холодному Яру» (1845) він виступав проти монархізму та російського патріотизму своїх земляків [15, с. 62-78, 137, 138; 18, с. 26].

Вершиною творчості Т. Шевченка як теоретика національно-визвольної боротьби стала його поема-містерія «Великий льох» (1845) [28, с. 59; 22, с. 5], що розкривала згубний вплив національно-колоніальної політики царизму в Україні, внаслідок якої український народ опинився в замурованому льосі. У поемі він також прагнув оживити національно-визвольні традиції, властиві саме Середньому Наддніпров'ю, Київщині.

У творі «Сон» (1847) поет зробив спробу глянути на історичне минуле України, щоб, порівнявши минуле з сучасним, ще з більшою силою висловити протест проти сучасного йому «темного царства» Миколи I [15, с. 23]. Ідеалізація минулого у творчості Т. Шевченка здебільшого пов'язана з тим, що у сучасності він часто не вбачав того активного змагання українського народу за свою національну і політичну самостійність.

Т. Шевченко наполегливо відстоював принципи гуманізму, ідеї об'єднання народів («Гайдамаки» (1841), «Микита Гайдай» (1842), «Тризна» (1843), «Єретик» (1845) тощо), його надихала боротьба народів за свою незалежність («Кавказ» (1845) тощо) [19, с. 80; 4, с. 39, 41; 6, с. 6]. У поемі «Гайдамаки», написаній на основі народних переказів та розповідей сучасників Коліївщини, наприклад, свого діда, геніальний поет-художник блискуче, з усією історичною правдивістю відтворив добу Коліївщини, одягнувши її в тіло і кров [14, с. 69; 10, с. 276]. До своєї поеми Т. Шевченко додав передмову, яку з висоти сьогодення можна вважати маніфестом нової української літератури.

Творчість Т. Шевченка сприяла очищенню історії від псевдогероїчних міфів, великодержавницьких фальсифікацій, він доводив безперервність етногенезу українців від найдавніших часів, вважаючи і мертвих, і живих, і ненароджених єдиним організмом, історично цілісним явищем, нацією.

Т. Шевченко сполучав національний пафос та соціальний протест з глибоко релігійним, хоч і наскрізь неортодоксальним та недогматичним прагненням до духовного оновлення людини й суспільства, не маючи при цьому забобонів та упереджень щодо інших конфесій [29].

На відміну від більшості своїх сучасників, що приймали ієрархію численних лояльностей, Т. Шевченко, який мислив тільки термінами взаємовиключної російської або української свідомості [13; 3, с. 37], першим з українських інтелектуалів рішуче засудив і відкинув конформістську модель «малоросійства», яка ґрунтувалася на ідеї нероздільності Малої і Великої Русі.

У цьому контексті особливий інтерес становить оцінка ним визначних провідників української історії. Так, неоднозначними були Шевченкові оцінки гетьмана Б. Хмельницького. Називаючи його в одних творах «праведним», «славним», «препрославленим козачим розумним батьком», «геніальним бунтівником», в інших він докоряв Б. Хмельницькому за не до кінця вивірені його кроки, особливо за підданство України під протекторат російського царя [9, с. 3]. Подібними були оцінки й І. Мазепи, якого Т. Шевченко, з одного боку, засуджував як представника панівної верстви [1, с. 5], а з іншого – згадував гетьмана в ряді творів, тепло і поважно ставлячись до його мудрості і патріотичних почуттів. Так, зокрема, у поемі «Чернець» він порівнював сивого І. Мазепу із совою – символом мудрості [8, с. 200]. Взагалі, його симпатії були на боці таких козацьких ватажків як П. Полуботок, що повставали проти царів. Тих же, хто потурав Москві, він нещадно засуджував.

Романтична туга за світлими сторінками української історії, що була характерна для А. Метлинського, М. Маркевича та інших дослідників дошевченківської доби, у Т. Шевченка, навпаки, супроводжувалася гучним протестом проти національної неволі України [18, с. 21]. Геній Т. Шевченка в тому й полягав, що, на відміну від патріотично налаштованих письменників-попередників, він не лише мріяв про звільнення свого народу, а й пропонував конкретну програму перетворень, яка, в першу чергу, передбачала просвіту народу як через власну творчість (живопис і літературні твори), так і через створення підручників («Буквар») для масових шкіл [28, с. 58; 8, с. 198].

Оцінюючи діяльність Т. Шевченка, можна з упевненістю сказати, що саме він у період апатії й зневіри врятував і повернув українському народу історію й мову. Він був першим, хто сформулював українську національну ідею і через свої поетичні твори зробив її надбанням українського народу, чим сприяв об'єднанню нації в боротьбі за своє звільнення. Цю ідею він суттєво доповнив ідеєю радикальної демократизації політичних і соціальних відносин у вільному українському суспільстві.

Висновки. Своєю творчістю Т. Шевченко завершив процес становлення української народної мови, розвинувши її до рівня національної літературної. Поезія Кобзаря має для нас епохальне значення, оскільки вона сприяла перетворенню спочатку української інтелігенції, а згодом і всього українського народу з етнічної маси в націю, розбивши назавжди можливість існування українського руху, як «южноруссаго» провінціалізму. Не геніальний стиль та форма, а могутня, наступальна національно-політична спрямованість творчої спадщини Т. Шевченка, заповітне прагнення вибороти волю України зробила його національним пророком українського народу.

Список використаної літератури

1. Алексєєнко Л. Гетьман Іван Мазепа в літературі: літературно-історичний коментар [Текст] / Л. Алексєєнко // Історія України. – 2000. – № 33. – С. 4-6.
2. Бойченко Н. Ідеї Кирило-Мефодіївського братства у сучасній ретроспективі. Огляд програмного документа [Текст] / Н. Бойченко // Історія України. – 2003. – № 1. – С. 10-12.
3. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. [Текст] / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
4. Гуржій І. Т. Г. Шевченко революціонер-демократ [Текст] / І. Гуржій, В. Сарбей. – К.: Тов. для поширен. політ. і наук. знань Укр. РСР, 1961. – 48 с.
5. Енциклопедія українознавства для школярів і студентів [Текст] / [авт.-уклад.: В. В. Оліфіренко та ін.]. – Донецьк.: Сталкер, 2001. – 496 с.
6. Іванко А. Український Кремуцій Корд М. І. Костомаров [Текст] / А. Іванко // Історія України. – 2003. – № 10. – С. 1-9.
7. Історія України та її державності: навч. посібник [Текст] / [Л. Є. Дециньський, І. О. Гаврилів, Р. Д. Зінкевич та ін.]. – Вид. 3-є, перероб. і доп. – Львів: Бескид Біт, 2005. – 368 с.
8. Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій [Текст] / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
9. Катренко А. Т. Г. Шевченко і український національний рух [Текст] / А. Катренко // Історія України. – 2000. – № 44. – С. 1-4.
10. Когут З. Коріння ідентичності [Текст] / З. Когут. – К.: Критика, 2004. – 352 с.
11. Колесник В. Участь російської інтелігенції в українознавчих дослідженнях у першій половині XIX ст. [Текст] / В. Колесник, О. Надтока // Історичний журнал. – 2004. – № 1-2. – С. 27-34.
12. Лисяк-Рудницький І. Дослідження з козацької історії // Історичні есе: У 2 т. [Текст] / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 53-62.
13. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура [Текст] / П. Магочий // Укр. іст. журн. – 1991. – № 3. – С. 97-107.
14. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури [Текст] / Є. Маланюк. – К.: Обереги, 1992. – 80 с.
15. Марченко М. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка [Текст] / М. Марченко. – К.: Рад. школа, 1957. – 196 с.
16. Оглоблин О. Проблема українських зв'язків Шевченка [Текст] / О. Оглоблин // Український історик. – 1973. – № 3-4. – С. 38-53.
17. Орленко П. Євген Гребінка [Текст] / П. Орленко // Історичний календар 2002: наук.-популярн. альманах / [гол. ред. А. В. Денисенко]. – К.: Генерал. дирекц. по облуг. інозем. представництв, 2002. – Вип. 8. – С. 88-90.
18. Охримович Ю. Політичний світогляд Т. Шевченка [Текст] / Ю. Охримович // Київська старовина. – 1994. – № 2. – С. 20-26.
19. Охримович Ю. Пророк України (Тарас Шевченко) [Текст] / Ю. Охримович // Історичний календар '99: наук.-популярн. та літерат. альманах / [гол. ред. А. В. Денисенко]. – К.: Генерал. дирекц. по облуг. інозем. представництв у м. Києві, 1998. – Вип. 5. – С. 79-81.
20. Пінчук Ю. Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка і Миколу Костомарова: історико-біографічне значення [Текст] / Ю. Пінчук // Історичний журнал. – 2004. – № 8. – С. 42-50.
21. Пінчук Ю. Спогади Аліни Костомарової як історико-біографічне джерело [Текст] / Ю. Пінчук // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 89-97.
22. Пінчук Ю. Мемуарна спадщина М. І. Костомарова [Текст] / Ю. Пінчук // Історія України. – 1999. – № 48. – С. 4-5.
23. Політична історія України. XX ст.: в 6 т. [Текст] / [гол. ред. І. Ф. Курас] – К.: Генеза, 2002. – Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). – 424 с.
24. Пономарів О. Шевченкове слово [Текст] / О. Пономарів // Київська старовина. – 1994. – № 5. – С. 100-101.
25. Прицак О. Пророк [Текст] / О. Прицак // Київська старовина. – 1994. – № 2. – С. 3-19.
26. Прицак О. Шевченко – пророк [Текст] / О. Прицак; АН України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського та ін. – К., 1993. – 39 с.
27. Прицак О. Доба військових канцеляристів [Текст] / О. Прицак // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62-66.
28. Рибак І. Історичні портрети [Текст] / І. Рибак, В. Попов // Історія України. – 2003. – № 29-32. – С. 11-83.
29. Степовик Д. Християнство і Шевченко [Текст] / Д. Степовик // Київська старовина. – 1994. – № 2. – С. 27-32.

30. Субтельний О. Україна: історія [Текст] / [О. Субтельний; пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького]. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
31. Супронюк О. Невідомий Петро Мартос. Нові матеріали про видавця «Кобзаря» 1840 р. [Текст] / О. Супронюк // Київська старовина. – 1997. – № 3/4. – С. 36-46.

Одержано редакцією 15.04.2015 р.
 Прийнято до публікації 27.05.2015 р.

Аннотація. Кузьменко А. *Исторические и общественно-политические взгляды Тараса Шевченко в процессе формирования украинского национального самосознания.* В статье освещаются особенности становления исторических и общественно-политических взглядов Т. Шевченко и раскрывается место творческого наследия мыслителя в формировании национального самосознания украинского народа. В частности, отмечается, что поэзия Тараса Шевченко заняла особое место в формировании новых сфер национального, социального и политического мышления украинской интеллигенции. Прослежено, что особому пониманию истории Т. Шевченко обязан воздействию на него образованных членов левобережного дворянства. Определено, что именно они способствовали знакомству художника с исторической литературой и передовой отечественной и зарубежной общественно-политической мыслью. Отстаивается мысль о том, что Т. Шевченко, став членом Кирилло-Мефодиевского общества, имел на всех его участников сильное идейное влияние и отразил идеи организации в своих произведениях.

Прослежены собственные оригинальные взгляды Т. Шевченко на прошлое, настоящее и будущее Украины, которые он раскрыл в таких произведениях как «Тарасова ночь» (1838), «Иван Подкова» (1839), «Гамалия» (1842), «Чигирине, Чигирине ...» (1844), «Слепой» (1845), «Иржавец» (1847), «Холодный Яр» (1845). Отмечается, что вершиной творчества Т. Шевченко как теоретика национально-освободительной борьбы можно считать его поэму-мистерию «Великий льох» (1845).

В статье доказывается мысль о том, что именно Т. Шевченко в период уныния и апатии украинского народа спас и вернул ему историю и язык. Своим творчеством Т. Шевченко завершил процесс становления украинского народного языка, развил его до уровня национального литературного. Он был первым из тех, кто сформулировал украинскую национальную идею и через свои поэтические произведения сделал ее достоянием украинского народа. Этим он способствовал объединению нации в борьбе за свое освобождение. Эту идею он существенно дополнил идеей радикальной демократизации политических и социальных отношений в свободном украинском обществе.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, украинское национальное сознание, украинская национальная идея, украинский литературный язык, историческая литература, историческое сознание, общественно-политические взгляды.

Summary. Kuz'menko A. *Historical and political views of Taras Shevchenko in the course of formation of the Ukrainian national consciousness.* Features of formation of historical and political views of T. Shevchenko are covered in article and the place of a creative heritage of the thinker in formation of national consciousness of the Ukrainian people reveals. In particular, it is noted that Taras Shevchenko's poetry took a special place in formation of new spheres of national, social and political thinking of the Ukrainian intellectuals. It is tracked that to special understanding of history of T. Shevchenko it is obliged impacts on it of educated members of the left-bank nobility. It is defined what exactly they promoted acquaintance of the artist to historical literature and the advanced domestic and foreign political thought. The thought that T. Shevchenko, having become the member of Kirillo-Mefodiyevsky society is defended, made on all its participants strong ideological influence and reflected ideas of the organization in the works.

Own original views of T. Shevchenko of the past, present and future of Ukraine which he opened in such works as «Night of Taras» (1838), «Ivan Pidkova» (1839), «Gamaliya» (1842), «Chyhyryn, Chyhyryn ...» (1844), «Blind» (1845), «Irzhavets» (1847), «Cold ravine» (1845). It is noted that as the theorist of national liberation fight can be considered top of works of T. Shevchenko his poem mystery «Large cellar» (1845).

In article the thought of what T. Shevchenko in the period of despondency and apathy of the Ukrainian people rescued is proved and returned it history and language. The creativity of T. Shevchenko finished process of formation of the Ukrainian national language, having developed it to the literary national level. He was the first of those who formulated the Ukrainian national idea and through the poetic works made it property of the Ukrainian people. It promoted association of the nation in fight for the release. It significantly added this idea with idea of radical democratization of the political and social relations in free Ukrainian society.

Keywords: Taras Shevchenko, Ukrainian national consciousness, Ukrainian national idea, Ukrainian literary language, historical literature, historical consciousness, social and political views.